

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی عوامل دگردیسی سیمای محمود غزنوی

در متون عرفانی (تا قرن هفتم)

استاد راهنما

دکتر محمود عابدی

استاد مشاور

دکتر محمد پارسانسب

دانشجو

زهرا السادات طاهری قلعه نو

مهر ماه 1390

تقدیم به

پدر و مادر مهربان و بزرگوارم

که راه و رسم علم آموزی و ادب دوستی را در وجودم نهادند و

راه دانش آموختن را بر من هموار ساختند و

تقدیم به

خواهران بزرگوارم.

قدردانی

نخست بر خود واجب می‌دانم از راهنمایی‌های استاد گرانقدر و بزرگوارم جناب آقای دکتر محمود عابدی سپاسگزاری کنم که با پذیرفتن راهنمایی این پایان‌نامه بنده را مورد لطف خود قرار دادند و در تمام مراحل با راهنمایی‌های دلسوزانه و دقت وصف ناپذیر و تواضعی قابل ستایش مرا در این راه هم‌چون پدری مهربان و صبور یاری نمودند. از جناب آقای دکتر محمد پارسانسب نیز به دلیل مشاوره‌های ارزشمند و دقتشان در مطالعه پایان‌نامه سپاسگزارم.

در آخر از تمامی استادان بزرگوارم که از دوره کارشناسی تا کارشناسی ارشد مدیون فضل و فضیلتشان بوده‌ام قدردانم به ویژه از استادان بزرگوارم: دکتر حسن میرعابدینی، دکتر قدمعلی سرامی، دکتر عبدالحسین سرامی، دکتر مهدی محبتی، دکتر محمود درگاهی، دکتر مجتبی بشردوست، دکتر اسلامی، دکتر عباس ماهیار، خانم دکتر اخیانی، دکتر مسعود جعفری، دکتر ناصر سارلی، دکتر شادروی منش، دکتر فلاح و مدیرگروه خانم دکتر سلطانی و استاد ارجمندم جناب آقای دکتر ایرج شهبازی که بارقه‌های طرح این موضوع را به عنوان پایان‌نامه‌ای مستقل در ذهن من پروراندند سپاسگزارم و از خداوند برای ایشان خوشترین روزگار و لحظات را خواهانم.

فهرست

صفحه

عنوان

م	چکیده
1	مقدمه
3	مسأله پژوهش
3	پرسش های پژوهش
4	فرضیه پژوهش
4	ضرورت پژوهش و فایده آن
5	پیشینه پژوهش و نقد منابع
20	روش پژوهش

بخش اول : محمود غزنوی در آینه تاریخ

22	1-1. نام و نسب
22	2-1. ولادت و وفات
24	3-1. محمود و تحصیلات
24	4-1. خصوصیات اخلاقی و رفتاری محمود
28	5-1. مذهب محمود
29	6-1. محمود و سالشمار زندگی، حکومت

بخش دوم : ایاز در خدمت محمود

38	1-2. نام و نسب
39	2-2. ولادت و وفات
39	3-2. ایاز و کودکی
39	4-2. ایاز و غلامی و بردگی
41	5-2. ایاز و محمود
42	6-2. ایاز در تاریخ

بخش سوم : عبور از تاریخ و حضور در ذهن و زبان اهل عرفان

46	1-3. محمود شخصیتی فرعی
46	3-1-1. نماد حجاب (محبوب اهل غفلت دنیا)

- 46.....1-1-1-3. ابوسعید و پدرش
- 47.....2-3. محمود شخصیت اصلی طرف گفتگو با (خارکش، گلخنی..)
- 47.....1-2-3. نماد پادشاهی و قدرت و ناتوانی او در برابر عشق
- 47.....1-1-2-3. محمود و ایاز و عاشق شدن زن
- 48.....2-1-2-3. محمود و ایاز و عاشق شدن دیوانه
- 49.....3-1-2-3. محمود و ایاز و عاشق شدن گدا
- 50.....4-1-2-3. محمود و ایاز و مفاخره آنها که کدامیک برترند
- 51.....5-1-2-3. محمود و خشم او به ایاز و فروختن ایاز
- 52.....6-1-2-3. محمود و سؤال او از عاشقی درباره عشق
- 53.....7-1-2-3. محمود و نمک فروش
- 54.....2-2-3. نماد زهد و تشریح و بی اعتنایی به دنیا
- 54.....1-2-2-3. محمود و بت سومنات
- 55.....2-2-2-3. محمود و دینارهای درون شکاف
- 56.....3-2-2-3. محمود و عامل او که در امانت خیانت کرد
- 56.....4-2-2-3. محمود و نظر او و مشورت او با دیوانه
- 57.....3-2-3. نماد عاشق و معشوق
- 57.....1-3-2-3. محمود و یاز در زمان مرگ محمود
- 58.....2-3-2-3. محمود و یاز و آرزوی بزرگان از شاه
- 58.....3-3-2-3. محمود و ایاز و آزاد کردن غلامان
- 59.....4-3-2-3. محمود و ایاز و اینکه شکار یکدیگرند
- 59.....5-3-2-3. محمود و ایاز و پرسش آنها از هم که کدام نیکوترند
- 60.....6-3-2-3. محمود و ایاز و پرسش اینکه کدامیک پادشاه و سلطان اند
- 60.....7-3-2-3. محمود و ایاز و توجه زیاد محمود به او
- 61.....8-3-2-3. محمود و ایاز و حسن میمندی و عرض لشکر
- 62.....9-3-2-3. محمود و ایاز و عرض لشکر
- 62.....10-3-2-3. محمود و ایاز و فرستادن غلامی نزد ایاز برای دانستن حالش
- 63.....11-3-2-3. محمود و ایاز و قدحی از یاقوت سرخ
- 64.....12-3-2-3. محمود و ایاز و گوی باختن آن دو
- 64.....13-3-2-3. محمود و بر تخت نشاندن ایاز

- 65.....14-3-2-3. محمود و بیمار شدنش و مدهوش شدن ایاز.....
- 65.....15-3-2-3. محمود و روی پای ایاز را بوسیدن.....
- 66.....16-3-2-3. محمود و غلامش که به سبب راهزنی فرمان کشتن او صادر شد.....
- 67.....17-3-2-3. محمود و گریستن ایاز به دلیل آنکه محمود به دنبال شکاری افتاده بود.....
- 67.....4-2-3. نماد قداست و برکت (در اثر عدول از قدرت و ورود به عالم فقر).....
- 67.....1-4-2-3. محمود و پیرمرد همزم فروش.....
- 68.....2-4-2-3. محمود و خار فروش که خارهایش را چندین برابر فروخت.....
- 70.....3-4-2-3. محمود و خونی.....
- 70.....4-4-2-3. محمود و گاو شیرده.....
- 71.....5-2-3. نماد قدرت پالایش یافته و محو در برابر حقیقت.....
- 71.....1-5-2-3. محمود و به خواب دیدن پاکرایی عاقبت او را در آن دنیا.....
- 72.....6-2-3. نماد قدرت و نیاز به دیگران.....
- 72.....1-6-2-3. محمود و پیرزنی که او را در خواب دید.....
- 73.....2-6-2-3. محمود و حسن و دادخواهان.....
- 73.....3-6-2-3. محمود و شمار کردن فیلان.....
- 74.....7-2-3. نماد قدرت نامشروع و محکوم.....
- 74.....1-7-2-3. محمود و استادش سدید عنبری.....
- 74.....2-7-2-3. محمود و پیرزنی که سبد انگورش را گرفتند.....
- 75.....3-7-2-3. محمود و پیرزنی که ملکش را به ملک محمود نفروخت.....
- 76.....4-7-2-3. محمود و خوشه چینی که زمینهای او را غصبی دانست.....
- 76.....5-7-2-3. محمود و دیوانه که از خدا خواست تا او را شاهی بیاموزد.....
- 78.....6-7-2-3. محمود و دیوانه که اندوه جهانی داشت.....
- 78.....7-7-2-3. محمود و دیوانه که به او دشنام داد.....
- 79.....8-7-2-3. محمود و دیوانه‌ای که دیدگانش را به محض دیدن او بست.....
- 80.....9-7-2-3. محمود و دیوانه که گفت روزی آسان به دست می‌آید.....
- 81.....10-7-2-3. محمود و رومیان.....
- 81.....11-7-2-3. محمود و زن دادخواه.....
- 83.....12-7-2-3. محمود و شهرت او در هند.....
- 83.....13-7-2-3. محمود و گبری که پلی ساخت.....

- 84.....14-7-2-3. محمود و گدا
- 84.....15-7-2-3. محمود و مظلومی که سلطان به سبب مستی او را دور کرد
- 85.....8-2-3. نماد نیروی زمینی و بشری و نیاز پیوسته او به نیروی آسمانی و الهی
- 85.....1-8-2-3. محمود و رفتن او بر سر مزار بایزید
- 86.....2-8-2-3. سلطان محمود و شیخ خرقانی
- 89.....9-2-3. نماد وابستگی به غیر
- 89.....1-9-2-3. محمود و خاکبیز و بازوبند محمود
- 90.....2-9-2-3. محمود و خریدن رایگان ایاز
- 91.....3-9-2-3. محمود و گلخن تاب که آرزوی دیدار او را داشت
- 92.....10-2-3. نماد هدایت (سلطان غازی)
- 92.....1-10-2-3. محمود و پادشاه هند
- 93.....3-3. ایاز قهرمان اصلی، طرف گفتگو با محمود
- 93.....1-3-3. ایاز و پوستین
- 93.....2-3-3. محمود و ایاز
- 94.....3-3-3. محمود و بر تخت نشاندن ایاز
- 95.....4-3-3. محمود و ایاز و خلعتی دادن او
- 95.....5-3-3. محمود و ایاز که خود را حجاب و مانع می دانست
- 96.....6-2-3. محمود و ایاز و لشکریان محمود که به دنبال سایه هما بودند

بخش چهارم : عوامل دگردیسی محمود غزنوی در متون عرفانی

- 100.....1-4. عوامل دگردیسی
- 100.....1-1-4. شاعران
- 143.....2-1-4. رفتار با زاهدان و عرفا
- 147.....3-1-4. رفتار با دستگاه خلافت
- 150.....4-1-4. رفتار با عامه مردم
- 151.....5-1-4. تاریخ نویسان
- 153.....6-1-4. چگونگی زندگی و احوال محمود
- 155.....7-1-4. ایاز و شخصیت کاریزماتیک محمود

بخش پنجم: محمود و ایاز در ادبیات عارفانه

- 159.....1-5. اسرار التوحید (ابوسعید و پدرش)

- 2-5. مصیبت نامه (محمود و عاشق شدن زن) 160
- 3-5. اسرار نامه (محمود و عاشق شدن دیوانه) 163
- 4-5. منطق الطیر (محمود و ایاز و عاشق شدن گدا) 164
- 5-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و مفاخره آن‌ها که کدام یک برتراند) 167
- 6-5. مصیبت نامه (محمود و خشم او به ایاز و فروختن ایاز) 168
- 7-5. مصیبت نامه (محمود و سوال او از عاشقی درباره عشق) 170
- 8-5. سوانح (محمود با نمک فروش) 172
- 9-5. روضه الفریقین (محمود و بت سومنات) 173
- 10-5. منطق الطیر (محمود و بت سومنات) 174
- 11-5. حدیقه الحقیقه (محمود و دینارهای درون شکاف) 175
- 12-5. مصیبت نامه (محمود و عامل او که در امانت خیانت کرد) 176
- 13-5. منطق الطیر (محمود و نذر او و مشورت با دیوانه) 177
- 14-5. الهی نامه (محمود و ایاز در زمان مرگ محمود) 179
- 15-5. الهی نامه (محمود و ایاز و آرزوی آن‌ها از شاه) 181
- 16-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و آزاد کردن غلامان) 182
- 17-5. الهی نامه (محمود و ایاز و این‌که شکار یکدیگرند) 183
- 18-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و پرسش آن‌ها از هم که کدام نیکوتراند) (Error! Bookmark not defined).**
- 19-5. الهی نامه (سلطان محمود و ایاز و پرسش این‌که کدام پادشاه و سلطان‌اند) 186
- 20-5. تمهیدات (محمود و ایاز و توجه زیاد محمود به او) 187
- 21-5. منطق الطیر (محمود و ایاز و حسن میمندی و عرض لشکر) 188
- 22-5. الهی نامه (محمود و ایاز و عرض لشکر) 192
- 23-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و فرستادن غلامی نزد ایاز برای دانستن حالش) 193
- 24-5. کشف الاسرار (محمود و ایاز و قدحی از یاقوت سرخ) 195
- 25-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و گوی باختن آن دو) 196
- 26-5. تمهیدات (محمود و بر تخت نشاندن ایاز) 197
- 27-5. مصیبت نامه (محمود و بیمار شدن و مدهوش شدن ایاز) 198
- 28-5. مصیبت نامه (محمود و روی پای ایاز را بوسیدن) 200

- 29-5. مصیبت‌نامه (محمود و غلامش که به سبب راهزنی فرمان کشتن او صادر شد)..... 202
- 30-5. مصیبت‌نامه (محمود و گریستن ایاز به دلیل آن‌که محمود به دنبال شکاری افتاده‌بود)..... 204
- 31-5. الهی‌نامه (محمود و پیرمرد هیزم‌فروش)..... 206
- 32-5. منطق‌الطیر (محمود و خارفروش که خارهایش را چندین برابر فروخت)..... 207
- 33-5. مصیبت‌نامه (محمود و خونی)..... 209
- 34-5. مصیبت‌نامه (محمود و گاو شیرده)..... 210
- 35-5. منطق‌الطیر (محمود و به خواب دیدن پاک‌رایی عاقبت او را در آن دنیا)..... 212
- 36-5. اسرارالتوحید (عاقبت محمود در آن دنیا)..... 213
- 37-5. الهی‌نامه (محمود و پیرزنی که او را در خواب دید)..... 216
- 38-5. مصیبت‌نامه (محمود و حسن و دادخواهان)..... 217
- 39-5. الهی‌نامه (محمود و شمار کردن فیلان)..... 218
- 40-5. مصیبت‌نامه (محمود و استادش سدید عنبری)..... 219
- 41-5. حدیقه‌الحقیقه (محمود و پیرزنی که سبد انگورش را گرفتند)..... 220
- 42-5. الهی‌نامه (محمود و پیرزنی که ملکش را به ملک محمود فروخت)..... 221
- 43-5. مصیبت‌نامه (محمود و خوشه‌چین که زمین‌های او را غصبی دانست)..... 223
- 44-5. مصیبت‌نامه (محمود و دیوانه که از خدا خواست تا او را شاهی بیاموزد)..... 225
- 45-5. الهی‌نامه (محمود و دیوانه که اندوه جهانی داشت)..... 226
- 46-5. منطق‌الطیر (محمود و دیوانه که به او دشنام داد)..... 226
- 47-5. الهی‌نامه (محمود و دیوانه‌ای که دیدگانش را به محض دیدن او بست)..... 227
- 48-5. مصیبت‌نامه (محمود و دیوانه که گفت: روزی آسان به دست می‌آید)..... 228
- 49-5. حدیقه‌الحقیقه (محمود و رومیان)..... 229
- 50-5. حدیقه‌الحقیقه (محمود و زن دادخواه)..... 231
- 51-5. کشف‌المحجوب (محمود و شهرت او در هند)..... 232
- 52-5. الهی‌نامه (محمود و گبری که پلی ساخت)..... 234
- 53-5. روح‌الارواح (محمود و گدا)..... 235
- 54-5. الهی‌نامه (محمود و مظلومی که محمود او را رد کرد)..... 236
- 55-5. طبقات‌الصوفیه (محمود و رفتن او بر سر مزار بایزید)..... 236
- 56-5. تذکره‌الاولیا (محمود و شیخ خرقانی)..... 238

- 57-5. منطق الطیر (محمود و خاک بیز و بازوبند محمود)..... 239
- 58-5. مصیبت نامه (محمود و خریدن رایگان ایاز)..... 240
- 59-5. منطق الطیر (محمود و گلخن تاب که آرزوی دیدار او را داشت)..... 244
- 60-5. منطق الطیر (محمود و پادشاه هند)..... 245
- 61-5. کشف الاسرار (ایاز و پوستین)..... 245
- 62-5. سوانح (محمود و ایاز)..... 246
- 63-5. منطق الطیر (محمود و برتخت نشانیدن ایاز)..... 247
- 64-5. کشف الاسرار (محمود و ایاز و خلعتی دادن او)..... 248
- 65-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز که خود را حجاب و مانع می دانست)..... 249
- 66-5. مصیبت نامه (محمود و ایاز و لشکریان محمود که به دنبال سایهٔ هما بودند)..... 249

بخش ششم: شناسنامهٔ داستان‌ها

- 1-6. شیخ ابوالحسن خرقانی (352-425 ق.)...... 252
- 2-6. محمد بن منور (357-440 ق.)...... 252
- 3-6. علی بن عثمان هجویری (نیمه دوم قرن پنجم)..... 252
- 4-6. خواجه عبدالله انصاری (396-481 ق.)...... 252
- 5-6. خمرکی (440 - 517 ق.)...... 252
- 6-6. غزالی (451 - 520 ق.)...... 252
- 7-6. عین القضات (492-525 ق.)...... 252
- 8-6. سمعانی (487 - 534 ق.)...... 253
- 9-6. سنایی (463-535 ق.)...... 253
- 10-6. ابوالفضل رشیدالدین میبدی (قرن ششم)..... 253
- 11-6. عطار (537-618)..... 253

بخش هفتم: آیندهٔ داستانی محمود و ایاز (آماری)

- 1-7. محمود و ایاز در آثار دیگر شاعران و نویسندگان..... 258

بخش هشتم: نمودارها و جدول‌ها

- 1-8. نمودارها..... 266
- 2-8. جدول‌ها..... 269

بخش نهم: نتیجه‌گیری

- نتیجه‌گیری..... 273

275.....	منابع و مأخذ
279.....	چکیده انگلیسی (Abstract)

چکیده:

این پژوهش تحلیلی برای نشان دادن دگردیسی سیمای محمود غزنوی از شخصیتی تاریخی و خودکامه به شخصیتی عرفانی است، محمود غزنوی کسی است که تأثیر فوق‌العاده‌ای در متون زمان خود و متون بعد از خود داشته‌است، به طوری که بسیاری از متونی که در زمان او و نیز سال‌ها بعد به نگارش درآمد به میزان چشمگیری شخصیت او را انعکاس داده‌اند، شخصیت او در ادب عارفانه فارسی نیز نمود پیدا کرده است. در این پژوهش ابتدا با استناد به منابع کهن تصویری واقعی از شخصیت محمود از زندگی، تولد، مرگ و ویژگی‌های اخلاقی یک حاکم مجاهد و مبلغ اسلام به دست داده شد تا سیر دگردیسی محمود در متون عرفانی به صورتی ملموس آشکار شود. از آنجایی که شخصیت محمود به واسطه غلامش ایاز نمادی از خداوند و بنده، عاشق و معشوق در متون عرفانی ظهور یافته است در بخشی مجزا به بررسی سیمای ایاز نیز پرداخته شد. تبلور سیمای محمود غزنوی و ایاز نزد عرفا متفاوت و گوناگون است. در این پژوهش سیر دگردیسی محمود و ایاز در متون عرفانی تا قرن هفتم مورد بررسی قرار گرفته است. حضور محمود و ایاز در متون عرفانی از قرن چهارم به صورت حکایات یک جمله‌ای و کوتاه آغاز و کم کم در آثار عرفایی چون سنایی و عطار به صورت حکایاتی بلند درآمد و به مرور زمان محمود و ایاز نمادی از خداوند و انسان کامل شدند که اوج آن را در آثار مسلم عرفانی عطار شاهدیم. سال‌های بعد نیز شاعران و عارفان محمود و ایاز را دستمایه سرودن اشعارشان کردند.

واژگان کلیدی: محمود غزنوی - ایاز - عرفان - دگردیسی.

چه گوئیم؟ چه دانیم؟ که این داستان فزون است از حد و امکان ما

مقدمه

واقعیت این است که حکایات و داستان‌های مربوط به محمود سلطان غزنوی و ایاز غلام ترک او، در گذر زمان دچار تغییر و تحول شده‌اند و به صورتی درآمده‌اند که کمتر شباهتی با واقعیت‌های تاریخی مربوط به محمود و ایاز دارند، یکی از عواملی که سبب دگرذیسی سیمای محمود و ایاز شده‌است، وجود آثاری بوده‌است که به این ماجرا دامن زده‌اند. نقل شدن‌های مداوم و افتادن حکایت‌های مربوط به این دو شخصیت در زبان داستان نویسان و اهل ذوق و عرفان سبب شده‌است یک حکایت و داستان معمولی به صورت‌های گوناگون در متون عرفانی بیان شود و گویی خصوصیت و عادت مردم است که کارهایی را که دوست دارند به کسی که جایگاهی دارد نسبت بدهند و با این کار در بزرگ کردن او می‌کوشند، همه این‌ها زمینه دگرذیسی محمود غزنوی را به قهرمانی جاویدان و در عین حال مقدس به دلیل شخصیت کاریزماتیک محمود و نیز به این علت که او اسطوره دینداری بود، فراهم کرد. بدین ترتیب نویسندگان و شاعران داستان‌های محمود و ایاز را خارق‌العاده ترسیم کردند. همین داستان‌پردازی‌ها و شاخ و برگ دادن‌ها و هواخواهی‌ها سبب شد که سیمای محمود و ایاز در هاله‌ای از ابهام فرو رود. به طوری که با گذشت زمان بسیار و با توجه به آثار موجود نمی‌توان درباره واقعیت یا افسانه‌ای بودن سیمای آن‌ها به طور قاطع مطلبی را بیان کرد، زیرا داستان‌هایی که در مورد آن‌ها پرداخته شده‌است در نزدیک‌ترین متون زمانشان نیز به چشم نمی‌خورد.

محمود و ایاز در آثار صوفیان آن‌گونه‌اند که مولفان با استفاده از این دو شخصیت معانی بلندشان را به گوش خوانندگانشان می‌رسانند، برای این نویسندگان، کسانی که چهره‌شان در هاله‌ای از ابهام و قداست فرو رفته‌است گزینه مناسبی برای این مقصود بوده‌اند. از آن‌جا که استفاده از حکایات و داستان‌ها برای بیان دقیق و نکات عارفانه ضروری است، آثار عرفانی مملو از حکایات و داستان است. ذهن مخاطبان نیز برای فهم مباحث استدلالی و منطقی نیازمند شواهد و مثال است، کاربرد داستان‌ها روش مناسبی برای این مقصود است. ذهن خیال‌پرداز مولفان و شاعران محمود و ایاز را که شخصیت‌هایی خاکستری و تاریک - روشنی در تاریخ بودند، در متون عرفانی نمادی از خداوند و بنده قرارداد، رازآلودگی سیمای محمود و ایاز و نوع رابطه‌شان، شاعران و نویسندگان را واداشت تا با توجه به این ابهام محمود را تجلی‌ای از خداوند بدانند، زیرا خداوند نیز وجود قدسی و رازآلود دارد. آن‌ها شخصیت ایاز را نیز تجلی انسان دانستند و رابطه محمود و ایاز را که رابطه‌ای است برآمده از اختلاف و اختلاط میان دو طبقه بالادست و پایین‌دست، نمودی از ارتباط خدا و بنده تلقی کردند. محمود غزنوی از آن روی که فاتحی است که در لوای دینداری به قهر کافران همت گماشته و نیز بدین سبب که غلامی به نام ایاز را عاشقانه می‌پرستد، مورد توجه اهل نظر قرار گرفته‌است.

این پژوهش؛ نشان می‌دهد که محمود و ایاز به تدریج در متون عرفانی و ادبی دگرذیسی یافتند، به گونه‌ای که در ابتدا محمود و ایاز در حکایات کوتاه و گاهی به صورت تک جمله‌ای آورده شدند و به مرور زمان در آثار یک مولف چندین حکایت از محمود و ایاز به چشم خورد. آثار سنایی و عطار اوج درخشش شخصیت محمود و ایاز است. ارزش کار سنایی در این است که به شعر جنبه مردمی می‌دهد و محمود را طرف گفتگو با عامه مردم می‌کند؛ کاری که بعد از او عطار آن را به بهترین شکل انجام داد. محمود که در زمان حیاتش به سبب وجهه دینی و اشعار ستایشگرانه شاعران دربارش دچار

دگردیسی شخصیت شده بود؛ با گرفتن القاب و عنوان‌های مختلف و با وجود ایاز، در متون عرفانی و ادبی جاویدان شد.

تحولی که در قرن چهار رخ داد این بود که محمود غزنوی که «انگشت در کرده و در همه جهان قرمطی می‌جوید» به عنوان سفیر دینداری و مروج اسلام معرفی شد، کسی که با خواندن تواریخی که حتی به نفع و به جهت تمجید و تعریف از او نوشته شده است؛ می‌توان به میزان خشونت‌ها و قتل و غارت‌های او پی برد. واقعه‌ای که بعدها رخ داد، این بود که مولفان صوفیه در متون عرفانی و ادبی محمود را به چنان تقدسی رساندند که گاهی از یادها رفت که، محمود غزنوی که بوده است و چه نوع کارهایی را انجام داده است. نگارنده با انتخاب این موضوع برآن بوده است تا عواملی را که سبب دگردیسی سیمای محمود در متون عرفانی شده است، بررسی کند.

مسئله پژوهش

مسئله اصلی این پژوهش، تحلیلی واکاوانه در میان آثار عرفانی تا قرن هفتم است، براساس این پژوهش عوامل دگردیسی محمود غزنوی شناخته می‌شود. با توجه به اهمیت مسئله سعی شده است به شخصیت تاریخی محمود غزنوی و ایاز با نگاهی کلی گرایانه نگریسته شود. بعد از آن محمود و ایاز در متون عرفانی و ادبی نماد پردازی شد و تحلیل داستان‌ها مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت دگردیسی سیمای محمود و ایاز در متون عرفانی تا قرن هفتم که هدف اصلی و مهم این پژوهش بود و عوامل دگردیسی نیز با توجه به یافته‌ها توصیف و تبیین شد و سیر دگردیسی محمود و ایاز نشان داده شد.

پرسش‌های پژوهش

1. محمود غزنوی چگونه به متون عرفانی وارد شد؟

2. چه عواملی سبب شد محمود و ایاز که چهره‌ای تاریخی‌اند به چهره‌ای عرفانی تبدیل شوند؟

3. کدام یک از شاعران و نویسندگان بیش از دیگران به محمود پرداخته‌اند و چرا؟

4. شخصیت محمود از نگاه سنایی و عطار یکسان است؟

5. چه عواملی سبب تفاوت نگاه سنایی و عطار نسبت به محمود غزنوی شده است؟

6. کدام صفات برجسته محمود در آثار عرفانی برجسته می‌شود؟

فرضیه پژوهش

پس از طرح مسئله پژوهش، دست یابی به نتایجی چند در پایان پژوهش انتظار می‌رفت. فرض براین بود که 1. رابطه محمود و ایاز سبب شده است تا این دو، در متون عرفانی انعکاس یابند. 2. شرایط اجتماعی و فرهنگی زمانه محمود شرایط دگردیسی او را فراهم کرده است. 3. عطار و سنایی بیش از دیگران به محمود و ایاز پرداخته‌اند. 4. شاعران مداح زمان محمود نقش زیادی در دگردیسی او داشته‌اند.

ضرورت پژوهش و فایده آن

با توجه به تحقیقات و مقالاتی که راجع به محمود و ایاز صورت گرفته است، و با توجه به این که هیچ‌کدام از آن‌ها به تحلیل شخصیت محمود و ایاز نپرداخته‌اند و نیز درخشندگی و حضور فعال محمود و ایاز در متون عرفانی با توجه به شخصیت تاریخی که داشته‌اند، ضرورت طرح این مسئله به عنوان پایان نامه را فراهم کرد. در این پژوهش سعی شده است، علاوه بر دادن اطلاعاتی جامع درباره شخصیت محمود غزنوی در فضای تاریخی و بررسی او در متون عرفانی، به این موضوع که چه عواملی سبب دگردیسی سیمای او شده‌است، بپردازیم. تصویری که از سیمای محمود و ایاز در ادبیات مطرح شده‌است، ناتمام و پایان ناپذیرست، این مسئله نیز ضرورت طرح این بحث را دو

چندان کرد.

پیشینه پژوهش و نقد منابع

1. قصه محمود و اوصاف ایاز، علی کرامتی مقدم، فصلنامه تخصصی ادبیات آزاد مشهد، ش 22،

تابستان 88.

2. عصر محمود غزنوی در آینه دیوان عنصری، سید ابوالقاسم فروزانی، کتاب نخل، سال دوم،

ش 2، 1374.

3. عشق محمود به ایاز و سیر تاریخی و عرفانی این داستان از آغاز تا کنون، محمد مجوزی،

آینه میراث، ش 26، پاییز 1383.

4. رمز محمودی، معصومه معدن کن، نامه فرهنگستان، ش 27.

5. سیمای محمود غزنوی در تاریخ بیهقی، حمید طبسی، هستی، پاییز و زمستان 83.

6. بیداد محمود غزنوی با کتابخانه‌ها و خردمندان ری، عزت‌الله فولادوند، حافظ، ش 8، آبان

1383.

7. سهیلی، احمد. (1354). محمود و ایاز، تهران: بی‌جا، چ 2.

8. ایاز از دیدگاه تاریخ و عرفان، نامه فرهنگستان، بهار 86

9. ایاز و محمود غزنوی در سینه تاریخ و ادبیات، دکتر رضا انزابی نژاد.

10. اوضاع سیاسی و نظامی در قلمرو سلطان محمود غزنوی، حمید رضا حیدری، اطلاعات، 80.

منابع مهمی که در آن شخصیت تاریخی محمود غزنوی را می‌توان مطالعه کرد یا تحول و

دگردیسی سیمای او را مورد بررسی قرار داد گوناگون‌اند، ما برای سهولت بحث مهم‌ترین آن‌ها را که

تا پایان پژوهش به آن‌ها ارجاع داده شده است به تناسب موضوع و عصر تألیف به چند گروه تقسیم می‌کنیم.

منابع تاریخی

زین الاخبار، از ابوسعید عبدالحی بن محمود گردیزی غزنوی معاصر غزنویان از مورخان قرن 5¹ و معاصر با ابوالفضل بیهقی است. از آن جا که کتاب در همان زمان نوشته شده است قابل اعتماد است. از فایده‌های کتاب و از گزارش‌های جدی و خشک تاریخ گردیزی پیداست که خود در جریان حوادث قرار داشته است، چنان‌که نوشته است: «خود به رأی‌العین خویش» بدیدم و این صحت گزارش‌های تاریخی او را دوچندان می‌کند. وی داستان عجیب پیل خداداد را مطرح کرده که در دیگر منابع نیامده است. برای اولین بار در این کتاب به ایاز اشاره شده است اما بعد از مرگ محمود، آن‌جا که او با غلامان بیعت می‌کند که به امیر مسعود ببیند. مطالب کتاب نسبت به دیگر متون تازه‌تر است.

تاریخ یمینی، از ابونصر محمد بن عبدالجبار عتبی (م: 427 ق)، تاریخ یمینی چنان که از اسمش برمی‌آید، تاریخ یمین‌الدوله سلطان محمود غزنوی است و وقایع تاریخی مربوط به اواخر سامانیان تا زمان سلطان محمود و سلسله‌هایی چون امرای سیستان، خلف بن احمد، آل زیار، آل فریغون، دیلمیان، غوریان، خوارزمشاهیان را در برمی‌گیرد. در این کتاب، او غزوات محمود را به گونه‌ای شرح داده است که گویی قدم به قدم همراه محمود بوده است. این اثر از آن جهت که در زمان غزنویان نوشته شده است از منابع معتبر است. جنگ‌ها و غزوات محمود به هند و به نواحی مختلف با گرافه‌گویی شرح داده شده است، اما زمان دقیق وقایع یاد نشده است. شیوه گزارش تاریخ عتبی در باب محمود به گونه‌ای مداحانه و ستایش‌آمیز است و او را شخصیتی مقدس و آسمانی به تصویر

¹. در مورد شرح حال گردیزی مطلبی در دست نیست. (رک: تاریخ ادبیات ایران/161)

کشیده است. این کتاب از زمان تألیف بارها ترجمه و شرح شده است: 1. مجدالدین کرمانی 2. صدرالافاضل قاسم پسر حسین خوارزمی (م 555ق) 3. تاج‌الدین عیسی پسر محفوظ 4. شرح حمیدالدین ابوعبدالله محمود بن عمر نجاتی نیشابوری که شرحش به بساتین‌العلماء معروف شد 5. جرفادقانی کتاب را به فارسی ترجمه کرده است 6. شیخ احمد معین بن علی بن عمر عددی دمشقی (1089-1173ه ق) به نام الفتح الوهیبی (معروف به شرح منینی). 7. حاج میرزا علی ثقه‌الاسلام تبریزی به فارسی ترجمه کرده است 8. رینولد نیکلسون تاریخ یمنی را از روی ترجمه جرفادقانی به انگلیسی ترجمه کرد. ما در این پژوهش از ترجمه جرفادقانی که به متن اصلی نزدیک‌تر است و کمتر به آن مطلبی افزوده است، استفاده کرده‌ایم.

تاریخ بیهقی، از خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (385-470 ق) دبیر برجسته دربار غزنوی، تاریخ خود را در شرح خاندان غزنویان از آغاز آن تا اوایل سلطنت سلطان ابراهیم بن مسعود تألیف کرده است، در حال حاضر تنها قسمتی از آن که مربوط است به سلطنت سلطان مسعود و تاریخ خوارزم از زوال آل مامون و افتادن آن ولایت به دست سلطان محمود و حکومت آلتون تاش حاجب در آن سامان تا غلبه سلاجقه در دست است. آن بخش از کتاب که به مقامات محمودی معروف است در اختیار نیست، تاریخ بیهقی از آن جهت که در زمان غزنویان نوشته شده است و نیز از آن جهت که مهمترین حوادث سیاسی دوره غزنویان را انعکاس داده است از مهمترین کتب این دوره به حساب می‌آید، اما به دلایل نامعلومی قسمت مربوط به محمود غزنوی از میان رفته است¹ و در بخش موجود

¹ .ظاهراً یکی از عواملی که می‌تواند سبب از بین رفتن کتاب شده باشد شخصیت مسعود غزنوی بوده که نمی‌توانست بزرگی و حشمت و کوبه محمود غزنوی را ببیند و در زیر سایه ی او قرار گیرد با از بین رفتن این بخش از کتاب او بیشتر به چشم می‌آمد.